
ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

УДК 330.1: 101.1

В. М. ТАРАСЕВИЧ,
*професор, доктор економічних наук,
завкафедрою політичної економії
Національної металургійної академії України
(Дніпропетровськ)*

ЕКОНОМІКО-ТЕОРЕТИЧНЕ ЗНАННЯ: БУДОВА, СТРУКТУРА ТА ГЕНЕЗА У ФІЛОСОФСЬКО-НАУКОВОМУ ВИМІРІ

Розглянуто будову, структуру й генезу економіко-теоретичного знання з позицій сучасної філософії та методології науки. Охарактеризовано базовий, рівневий і організаційний блоки його будови, головні вузли і зв'язки його мережевої структури, а також коеволюцію гіпотетичних, теоретичних і прикладних схем. Визначено головні відповідності змістовних характеристик, філософських основ, наукового етосу загальнонаукових картин світу (класичної, некласичної та постнекласичної) та картин економічної реальності (класичної, неокласичної, інституціональної та інтеграційної).

Ключові слова: економіко-теоретичне знання, будова, структура, генеза, мережа, схема, філософські основи, науковий етос, загальнонаукова картина світу, картина економічної реальності.

V. M. TARASEVYCH,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Head of the Department of Political Economy,
National Metallurgical Academy of Ukraine
(Dnipropetrovsk)*

ECONOMIC-THEORETIC KNOWLEDGE: ITS BUILDING, STRUCTURE, AND GENESIS IN THE PHILOSOPHICAL-SCIENTIFIC DIMENSION

The building, structure, and genesis of the economic-theoretic knowledge from positions of the modern philosophy and the methodology of science are considered. The basic, level, and organizational blocks of its building, main knots and connections of its net structure, and coevolution of the hypothetical, theoretical, and applied schemes are described. The main correlations of profound descriptions, philosophical foundations, and the scientific ethics of general scientific patterns of the world (classical, nonclassical, post-nonclassical) and patterns of the real economy (classical, neoclassical, institutional, and integrational ones) are determined.

Keywords: economic-theoretic knowledge, building, structure, genesis, net, scheme, philosophical foundations, scientific ethics, general scientific pattern of the world, pattern of the economic reality.

Усе своє свідоме життя людина досягає мистецтво залишатися самою собою, змінюючись у відповідь на виклики складного світу. Не виключено, що *безперерв-*

на самоідентифікація за допомогою саморефлексії становить сенс існування людини, а отже — і науки як її головного дітища. Тому, навіть якби кризи фундаментальної економічної науки (ФЕН) не було й помину, її слід було вигадати, щоб інтенсивні процеси її самоідентифікації за допомогою саморефлексії не припинялись, а вона йшла у ногу з часом, не зраджуючи собі. В епоху глобальних трансформацій і кризових потрясінь усієї суспільної будівлі зазначена проблематика помітно загострюється, і, щоб залишатися на висоті становища, економістам-теоретикам і політ-економікам необхідно активніше залучатися до мудрості методології та філософії науки. За інших рівних умов, шукана ними істина є більш схильною до порівняно успішних в обох іпостасях — і теоретика, і методолога. У цій статті увага акцентується на трьох взаємозв'язаних аспектах філософсько-наукової саморефлексії економіко-теоретичного знання — його будові, структурі та генезі *.

Про будову економічного знання

Економічне знання (ЕЗ) є початково *універсумним*, оскільки представляє процес і результат *осягнення* людиною економіки і себе самої у контексті еволюції природи та суспільства **. Маючи на увазі характер і результати осягнення, правомірно виокремити у *складі* ЕЗ позанаукове, наукове і змішане — позанауково-наукове — знання. *Позанаукове* знання включає, принаймні, міфологічну, магічну, релігійну, народну, художню, екстрасенсорну, еко- і езотеричну складові [1], які об'єднує переважно під- і безсвідомий, а також чуттєво-емоційний характер осягнення. У *науковому* пізнанні та знанні з трьох основних компонентів свідомого начала людського духу (невербально-генетичного, чуттєво-емоційного і вербально-теоретичного) безумовно домінує останній. Найбільш відомими формами існування *змішаного* знання є світогляд, менталітет і мистецтво науки ***. Звичайно, позанаукове і змішане знання становлять інтерес для вчених у міру їх впливу на знання наукове, а також утвердження пріоритетності останнього.

Залежно від глибини проникнення у “товщу” економічних реалій у *науковому* ЕЗ прийнято розрізняти *економіко-теоретичне* знання (ЕТЗ) і *конкретно-економічне* знання (КЕЗ). У *вужькому* розумінні ЕТЗ є *результатом* функціонування і розвитку ФЕН. У *широкому* розумінні (маючи на увазі не тільки результат, але й усі складові наукової діяльності — умови, процес, засоби тощо) **** ЕТЗ є тотожним ФЕН *****.

Різні *компоненти* будови самого ЕТЗ визначаються відповідними взаємозв'язками його акторів (принаймні, автора, носія і користувача) між собою та з

* Нижченаведені міркування про будову, структуру та генезу економічного знання представляють лише одну з дискусійних версій, не претендують на роль філософсько-наукової системи, а виконують роль орієнтирів, рамок, передумов теоретичних досліджень. Тут ми керуємося філософським розумінням *будови* системи як складу її елементів та її *структури* — як сукупності їх взаємозв'язків.

** Осягнення є багатшим від наукового пізнання в тому розумінні, що передбачає освоєння людиною економічних реалій за допомогою не тільки свідомого, але й під- і безсвідомого начал її духу.

*** Строго кажучи, змішане знання об'єднує не тільки позанаукове і наукове, але й синергетичний ефект від їх взаємодії. Подібним чином *універсумне* знання є дещо більшим, ніж проста сума позанаукового, наукового і змішаного. Правда, синергетичний ефект від їх взаємодії уявити і визначити набагато складніше, ніж такий самий ефект від “зіткнення” науки і ненауки.

**** Про особливості наукової пізнавальної діяльності, що відрізняють її від позанаукових практик, написано у [2, с. 5–6].

***** Подібним чином КЕЗ є тотожним конкретно-економічній науці (КЕН).

акторами і (або) компонентами життєдіяльності, яка оточує та проникає в ЕТЗ. Зрозуміло, що в такій постановці навіть найпростіша анотація складності зазначеної будови не піддається короткому опису. Тому обмежимося характеристикою тільки основних компонентів будови ЕТЗ. З урахуванням *постнекласичних стандартів* співвіднесеності ЕТЗ не тільки з об'єктом вивчення і знанням про нього, але й з 1) об'єктивним контекстом об'єкта; 2) економічним і неекономічним науковими знаннями; 3) гуманістичними і соціальними цінностями; 4) засобами та операціями наукової діяльності, імперативним є початковий розгляд ключових “*блоків*” будови ЕТЗ (базового, рівневого і форм організації знання), а також *структури* ЕТЗ (взаємозв'язків блоків, компонентів та елементів) у між-, мульти- і транздисциплінарному контекстах *. Інакше кажучи, внутрідисциплінарні проблеми сучасного ЕТЗ не можуть бути вирішені скільки-небудь успішно без активного використання “позадисциплінарного” наукового потенціалу.

У зв'язку з викладеним базовий блок будови сучасного ЕТЗ має бути представлений не тільки звичними для класичної та некласичної науки онтологічним і гносеологічним компонентами, але й аксіологічним і праксеологічним, які диктуються постнекласикою. *Онтологічний* компонент ЕТЗ багато в чому є похідним від економічної сфери універсуму в її взаємозв'язках з іншими сферами (екологічною, соціальною, духовною, політичною), *гносеологічний* — від стану та еволюції науки і наукової діяльності; *аксіологічний* компонент детерміновано етосом суспільства і науки, а *праксеологічний* — процесом і умовами наукової діяльності та практичного застосування її результатів.

Онтологічний компонент включає, принаймні, два складних елементи: 1) *об'єктивні умови* еволюції ЕТЗ, і в тому числі — цивілізаційні (в різних світових цивілізаціях ЕТЗ проявляє дуже значущу специфіку), економічні та конкретно-історичні; 2) *картину* економічного світу, або *економічної реальності* (КЕР) як цілісний образ економічної сфери універсуму, особливу форму систематизації існуючого економічного знання, і в тому числі наукового. Звичайно, у КЕР концентруються, насамперед, уявлення про первинні, фундаментальні об'єкти, їх типологію, закономірності та закони їх руху і взаємодій, просторово-часову будову економіки [4, с. 147]. Проте не можна недооцінювати і виключати із складу КЕР ті елементи, що репрезентують відображення на КЕР *загальнонаукової картини світу* (ЗНКС), її природничо- і суспільнонаукових складових, а також *спеціальних картин світу* — дисциплінарних онтологій наук, які інтерактивно взаємодіють з ФЕН.

У *гносеологічному* компоненті рівно важливими є і *традиційні* складові елементи: 1) філософські основи і передумови ЕТЗ; 2) критеріальні характеристики наукової діяльності, її суб'єкта, об'єкта, предмета, умов, засобів і результатів, у тому числі стосовно до ЕТЗ; 3) методологічні принципи, методи та інструменти наукових досліджень, мова і категорії ЕТЗ; і відносно нова 4) саморефлексія ФЕН, яка бурхливо *розвивається* в сучасних умовах і представлена не тільки історією

* Не вдаючись у полеміку про якісну визначеність між-, мульти- і транздисциплінарності, візьмомо до уваги, що *міждисциплінарність* передбачає використання в одній науковій дисципліні онтології та методології інших наукових дисциплін; *мультидисциплінарність* означає об'єднання, інтеграцію двох і більше наукових дисциплін для створення нової онтології та методів вивчення її об'єктів; *транздисциплінарність* є відповідною загальнонауковістю та характеризується універсальністю онтологічних і методологічних наукових постулатів і принципів (див., наприклад, [3]).

економічних вчень і методологією ФЕН, але й філософією ФЕН, а також наукою про ФЕН, яка народжується.

Основний зміст *аксіологічного* компонента утворюють, *по-перше*, гуманістичні, моральні *цінності*, що безпосередньо впливають на науку, і *по-друге*, — *етос* науки. Його інваріантне ядро — настанова на одержання і зростання предметного, об’єктивного та істинного знання, яке б дозволяло виходити за рамки предметних структур існуючої дійсності та відкривати можливі світи майбутнього практичного освоєння [4, с. 162–163]. Важливими елементами етосу науки є *ідеали та норми наукового опису та пояснення* (наприклад, принципи еволюції, історичної реконструкції, цілісності, додатковості, апроксимації); *доказовості та обґрунтованості* знання (імперативи відповідності, спостережності, експериментальної перевірки, етичної експертизи), а також *побудови та організації* знань (співвіднесеність із засобами та операціями наукової діяльності, міждисциплінарність, комплексність [5], інтерактивність, мережеві комунікації).

Ключові характеристики *праксеологічного* компонента є найбільш дискусійними, оскільки порівняно недавно стали активно вивчатися методологами і філософами науки. Все ж уже очевидним є значне зближення позицій щодо таких складних елементів, як 1) організація і *технологія* наукових досліджень; 2) передумови і механізми *практичного застосування* наукових результатів.

У сучасних умовах зазначені компоненти базового блока будови ЕТЗ є самоцінними і в цьому розумінні рівноцінними. Їх ранжирування за мірою значущості може бути продиктоване, головним чином, специфікою об’єкта і предмета наукового дослідження, його цілями та завданнями. Ігнорування ж того чи іншого компонента є контрпродуктивним у будь-якій науковій ситуації.

Це вірно і щодо компонентів *рівневої будови* ЕТЗ. Як правило, відповідно до панівних *загальнонаукових* стандартів, прийнято виокремлювати *два* основних *рівні* — *емпіричний* і *теоретичний*. Правда, серед методологів і філософів науки є прихильники і тривірневої моделі. Так, на думку С. Лебедева, третій рівень наукового знання має бути представлений метатеоретичним знанням, яке обіймає загальнонаукове знання і філософські основи науки [6, с. 70–74], тобто якраз ті елементи, які віднесено нами до гносеологічного компонента базового блока. Якщо ж акцентувати *специфіку* ЕТЗ, для якого принципово важливими (на відміну, наприклад, від математичного теоретичного знання) є послідовні *етапи* пізнання (від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики [7, с. 152–153]), а також ешелонування за рівнями абстрактності *, то цілком виправданим є, на нашу думку, виокремлення, поряд з емпіричним і теоретичним, *прикладного* знання. Розглянемо цей пункт детальніше.

Зазначеним рівням *наукового знання* передуює *донаукове* чуттєво-емоційне знання як сукупність *чуттєвих об’єктів*, які є результатом взаємодії чуттєво-емоційного шару свідомості суб’єкта пізнання з реальними об’єктами. Звичайно, таке чуттєве споглядання може цілеспрямовуватися власне науковою діяльністю, але, як правило, з метою більш швидкої та якісної трансформації чуттєвих об’єктів в *емпіричні* зокрема і чуттєвого знання — в емпіричне взагалі.

---

* О. Ананьїн цілком доказово розрізняє п’ять ешелонів ЕЗ: абстрактну теорію, базове типологічне знання, системну економічну компаративістику, прикладне стратегічне знання, прикладне оперативне знання (або економічну інженерію) [9, с. 250–253].

Емпіричне пізнання передбачає взаємодію вербально-теоретичного шару свідомості суб'єкта, головним чином, з чуттєвим знанням і чуттєвими об'єктами, а в більш конкретному (так би мовити, “технологічному”) плані – вироблення дослідної програми, організацію спостережень, експерименту, опис спостережуваних та експериментальних даних, їх класифікацію, первинне узагальнення [8, с. 311–312], результатом чого є власне *емпіричне знання*. Його основні елементи доцільно розташувати за принципом логічної виводимості від найпростіших до більш складних: 1) поодинокі *висловлювання* або протокольні речення; 2) *факти* як індуктивні узагальнення поодиноких висловлювань (оскільки факти фіксують і акцентують цілком певні та актуальні для даного дослідження властивості та відносини чуттєвих об'єктів, ігноруючи інші властивості та відносини, оскільки вони здобувають статус *емпіричних абстрактних об'єктів* (ЕАО) [6, с. 63]); 3) *емпіричні правильності* – різні емпіричні залежності (насамперед, статистичні та функціональні) між ЕАО; 4) *емпіричні абстрактні схеми* (моделі) (ЕАСх) – логічно організована множина, сукупність взаємозв'язаних ЕАО та емпіричних правильностей. ЕАСх – найбільш загальний і розвинутий елемент емпіричного знання, яке є *гіпотетичним* за визначенням [6, с. 64] і на траєкторії сходження від чуттєво-конкретного до абстрактно-теоретичного займає проміжне становище.

Найважливішою субстанціональною характеристикою *теоретичного пізнання* є цілеспрямований вплив вербально-теоретичного шару свідомості суб'єкта на емпіричне знання, на ЕАО, а також на іманентні та адекватні цьому шару *теоретичні абстрактні об'єкти* (ТАО), в результаті чого утворюються ТАО різного ступеня абстрактності та складності, встановлюються сутнісні зв'язки між ними і формуються основи різних *форм організації* (систематизації) *наукового знання* або *наукових конструкцій* (наприклад, концепції, теорії, вчення і т. п.). Такий вплив здійснюється за допомогою *методів* абстрагування, інтелектуальної інтуїції, мисленого експерименту, моделювання, генетично-конструктивного та ін. На відміну від ЕАО, ТАО наділяються не тільки ознаками, якими володіють відповідні чуттєві та емпіричні об'єкти, але й ознаками, якими останні у видимий спосіб не володіють [4, с. 68] (наприклад, “однорічна продукція” та “повний обсяг інформації” як ознаки досконалої конкуренції). Залежно від способу конструювання допустимо розрізняти *два роди* ТАО. ТАО *першого роду* є результатом абстрагування ЕАО – мисленого посилення (послаблення) ступеня інтенсивності їх окремих властивостей до максимально (мінімально) можливого, граничного значення, принципово неспостережуваного, а тому – іманентного “чистому” мисленню [6, с. 65]. У тому числі і в такий спосіб дослідник ідентифікує глибинні *сутнісні ознаки* (характеристики) об'єкта, що вивчається, його граничні абстракції. ТАО *другого роду* вводяться гіпотетично або за визначенням (що є особливо характерним для математики [6, с. 65]), у тому числі з інших галузей наукового знання [4, с. 492].

ТАО обох родів слугують головним “будівельним” матеріалом для зведення *окремих і фундаментальних теоретичних схем* (моделей). Будь-яка подібна схема – це система ТАО цілком певного ступеня складності та спільності. Залежно від масштабу і характеру репрезентації реалій розрізняють, принаймні, *два види* окремих теоретичних схем (ОТСх). ОТСх *першого* виду претендують на адекватне відображення об'єкта, що вивчається, як *цілісності* в його головних іденти-

фікаційних характеристиках, причому на його різних рівнях: 1) від емпіричних поверхових форм — до субстанціональної сутності, що відповідає сходженню від емпірично-конкретного до гранично абстрактного, тобто поетапного вербально-теоретичного освоєння дедалі глибших рівнів об’єкта, які все далі відстоять від рівня явищ та емпіричних форм; 2) від теоретично пізнаного сутнісного рівня об’єкта — до теоретично виведених, редукованих і тим самим пояснених і збагачених поверхових форм, що відповідає відомому сходженню від гранично абстрактного до загально-конкретного, яке К. Маркс назвав правильним у науковому відношенні методом і зразок якого надав у “Капіталі” *. ОТСх *другого* виду є результатом теоретичного пізнання *окремих частин*, елементів об’єкта на їх різних рівнях. Залежно від ступеня спільності та детермінізму зв’язків між ТАО ОТСх формуються у вигляді залежностей (наприклад, функціональних), закономірностей або законів.

Історично ОТСх передують *фундаментальній теоретичній схемі* (моделі) (ФТСх). Остання є результатом активного вербально-теоретичного опрацювання перших і представляє сукупність ТАО граничного ступеня спільності та абстрактності, взаємозв’язки яких є вираженням базисних об’єктивних законів руху об’єкта, що вивчається. Подібно до ОТСх, ФТСх має системну організацію, але це — система ТАО субстанціонального, найглибшого рівня. У свою чергу, ОТСх і ФТСх є підсистемами *теорії* як складної системи. Складної, принаймні, у двох відношеннях. *По-перше*, у сучасній теорії не стільки ФТСх народжується з ОТСх, скільки ОТСх різних рівнів складності та наближеності до поверхні економічного життя редукуються, виводяться із ФТСх, причому “матеріалом” для побудови ОТСх, яка далі відстоїть від ФТСх, слугують і остання, і ОТСх, розташовані до неї ближче, ніж конструйована. *По-друге*, в теорії як у складній логічній конструкції сконцентровано, “стиснуто” не тільки основні історичні етапи її *становлення* (“очищені” від випадковостей), але й напрями, елементи механізму її подальшого *розгортання*, в тому числі за допомогою формування нових ОТСх.

Теоретичне знання є необхідною передумовою і певною мірою складовою *прикладного наукового знання*, яке в сучасних умовах по праву може претендувати на статус *рівня* економічного наукового знання — і фундаментального, і конкретного. Імовірно, *абсолютне* домінування прикладного знання відповідає тому стану науки, який А. Ракітов називає “*синтагматичним*”. *Синтагма* являє собою *систему знань*, для якої притаманні ознаки технологізації, задачності, конструкційності, міждисциплінарності, економізації і яка призначена для розв’язання *прагматичних* задач [10] **. Виконане О. Ананьїним фундаментальне дослідження генези, змісту, ролі та значення прикладного компонента ЕЗ дозволило визначити сучасну *прикладну економіку*, що перебуває на стику теорії та практики,

---

* Переконливим прикладом сходження від абстрактного до конкретного є рух теоретичної думки від додаткової вартості як сутності — через ряд послідовних і все далі віддалених від неї форм (у тому числі перетворених) (річна маса додаткової вартості, прибуток, середній прибуток) — до перетворених форм, які фігурують на поверхні економічного життя (торговий прибуток, земельна рента, підприємницький дохід і процент).

** Сучасна експериментальна економіка є одним із свідчень реальності синтагматичного “повороту”.

як старовинне *мистецтво економіки*, запліднене теоретичною думкою трьох століть розвитку економічної науки. Йдеться про мистецтво відбору, комбінування і застосування ЕТЗ для розв’язання практичних задач господарського життя суспільства. У більш конкретному аспекті маються на увазі *діагностика* реальних економік, *прогнозування* соціально-економічних процесів, розробка економіко-політичних *стратегій і програм*, варіантів реформування економічних інститутів (*інституціональний дизайн*) [9, с. 5–63, 250–253].

У зв’язку з викладеним дуже значущими є, на нашу думку, такі констатації. *По-перше*, прикладне наукове знання і кожний його елемент включають взаємозв’язані наукову і позанаукову складові — відповідно, прикладне наукове і прикладне позанаукове знання. *По-друге*, прикладне наукове економічне знання є необхідним і відносно відособленим рівнем (поряд з емпіричним і теоретичним) і фундаментально-наукового (економіко-теоретичного), і конкретно-наукового. Отже, *некоректно ототожнювати* прикладне наукове економічне знання і КЕН: перше є одним з рівнів останньої, хоча й більш розвинутим, “впливовим” порівняно з таким в ЕТЗ. *По-третє*, необхідно розрізняти два значення *мистецтва* економіки. Його *вузьке* значення відповідає трактуванню О. Ананьїна — мистецтво відбору і комбінування наукових знань для вирішення практичних проблем [9, с. 61]. Мистецтво економіки у *широкому* значенні представляє, поряд із світоглядом і менталітетом, загальнонауковий і позанауковий контекст (“найближче оточення”) ЕЗ взагалі та ЕТЗ зокрема. *По-четверте*, головними елементами прикладного ЕТЗ є *прикладні абстрактні об’єкти* (ПАО) і *прикладні абстрактні схеми* (моделі) (ПАСх) як системи ПАО різних ступенів складності та конкретизації. Вони народжуються із взаємодії, *зіткнення* ТАО і ОТСх з реальною практикою як свідомою діяльністю з перетворення об’єкта, що вивчається, тобто тієї частини економічної реальності, яка з самого початку була джерелом чуттєво-емоційних даних, емпіричного матеріалу і в результаті вербально-теоретичного опрацювання набрала теоретичного образу. В цьому зв’язку у ПАО і ПАСх інтегровано і 1) трансформовані таким зіткненням ТАО і ОТСх; і 2) обґрунтовані на їх базі цілі, завдання, способи практичного перетворення об’єкта, його бажаний або нормативний образ; і 3) відповідні компоненти прогнозів, стратегій, програм і планів.

Форми організації (конструкції) ЕЗ

Найменування	Змістовні характеристики
Концепція	Певний спосіб розуміння, трактування об’єкта, основна точка зору на нього, керівна ідея його систематичного висвітлення [11, с. 279]
Гіпотеза	Наукове допущення або припущення, істиннісне значення якого є невизначеним [11, с. 124]
Теорія	Цілісне наукове уявлення про істотні зв’язки об’єкта, що вивчається, закони та закономірності його руху [11, с. 649]
Вчення	Сукупність або система наукових ідей, поглядів, теорій, які належать вченому та (або) відображають історичний процес пізнання об’єкта [12, с. 21]
Школа	Сукупність вчень, які об’єднують базові ідейні принципи, а також спільність і (або) наступність методів вивчення об’єкта [12, с. 21]

Закінчення таблиці

Течія	Сукупність шкіл, які пропонують альтернативні варіанти або модифікації розвитку єдиних вихідних принципів економічних досліджень [12, с. 21]
Напрямок	Сукупність течій, які мають значні відмінності, але відстоюють певні спільні принципові положення [12, с. 21]
Парадигма	Сукупність переконань, цінностей, моделей постановки і вирішення наукових проблем [13, с. 228]
КЕР	Інтегративна система уявлень, яка запроваджує узагальнений образ об'єкта, що вивчається, в його головних системно-структурних характеристиках відповідно до певного етапу розвитку і функціонування науки [4, с. 129, 490]

Отже, бачення досліджуваного об'єкта, яке наближається до цілісного, може забезпечити не якийсь один рівень ЕТЗ (його пізнавальний “силі” може підкоритися лише строго адекватна *частина* об'єкта), а *система* рівнів, які утворюють рівневий блок ЕТЗ. Підкреслимо — бачення, яке всього лише *наближається* до цілісного, оскільки зазначений блок є тільки *частина* ЕТЗ, а не ЕТЗ у цілому, тоді як ЕТЗ — всього лише одна із складових ЕЗ.

Ця обставина розкриває свою методологічну значущість і при розгляді блоку *форм організації* (систематизації), або *конструкцій* ЕЗ. Подані в таблиці деякі загальноприйняті змістовні характеристики цих конструкцій одержано в результаті їх осмислення, як правило, у межах “родових” для них компонентів ЕЗ. Наприклад, для теорії “родовим” є теоретичний рівень ЕТЗ, і саме зміст останнього відображено в характеристиках першої. Подібним чином КЕР “зобов'язана” своєю ідентифікацією, насамперед, онтологічному компоненту ЕТЗ. Правда, ознаки подолання такого *текстуального* підходу, який народжує хоча й сутнісні, але *вузькі* змісти, є помітними уже в характеристиках парадигми (та й КЕР), які несуть на собі “печатку” не тільки онтологічного, але й гносеологічного та аксіологічного компонентів ЕТЗ. Проте такий *контекстуальний* підхід поки що не є панівним і достатньо розробленим. Тим часом в умовах ускладнення об'єкта, що вивчається, з огляду на його зануреність в універсумний темпоральний простір, саме відкритість, контекстуальність та інтегративність повинні домінувати над автаркічністю, текстуальністю та диференційованістю.

Про структуру ЕЗ

З урахуванням викладеного змістовні характеристики ряду конструкцій ЕЗ, поданих у таблиці, можуть бути певним чином збагачені та конкретизовані (рис. 1). Так, різні *течії* (наприклад, маршалліанську і вальрасіанську) об'єднує в один *напрямок* ЕТЗ (неокласичний) відданість одним і тим самим *світоглядним* принципам (лібералізм), *філософським* основам (позитивізм), *ідеологічним* настановам (апологія приватної власності), *онтологічним* позиціям (економіка як вільний ринок) (на рисунку 1 відповідні зв'язки позначено лінією). Подібним чином ексклюзивними характеристиками *течії* (наприклад, маршалліанської) можуть вважатись єдині для її різних *шкіл* (монетаризм, економіка пропозиції та ін.) не тільки певне

бачення об'єкта (акцент на фрагментації загального ринку — на відміну від вальрасіанської холистичності), але й *методологічні принципи* (теорія як “ящик” з інструментами — на відміну від вальрасіанської “чистоти” теорії), *акценти* на певному рівні ЕТЗ (прикладному — на відміну від вальрасіанського теоретичного), *ідеали і норми* доказовості та обґрунтованості знання (наприклад, необов'язковість істинності передумов теорії, за М. Фрідменом) (на рисунку 1 відповідні зв'язки ілюструються лінією).

Школи (наприклад, чиказька школа монетаризму) відрізняють спільність і наступність методів дослідження (особливі функціональні), *кут бачення* об'єкта (грошова економіка), а також відповідні організація і технологія досліджень. У розвинутому *вченні* (наприклад, А. Сміта і К. Маркса) теорії, що історично і послідовно паралельно йдуть одна за одною і співіснують, “настроєні за камертоном” більш пізньої та розвинутої теорії з урахуванням універсумної індивідуальності вченого (на рисунку 1 відповідні зв'язки школи і вчення з компонентами ЕЗ позначено лінією).

Судячи з викладеного, може створитися враження про більший ступінь контекстуальності складніших конструкцій ЕЗ: склад зв'язків *напрямку* з компонентами ЕЗ є багатшим порівняно, наприклад, із складом зв'язків *школи*. З цим важко сперечатися. Так, і картина реальності, і парадигма, маючи “родове” коріння, відповідно, в онтологічному та гносеологічному компонентах, можуть бути адекватно ідентифікованими тільки у взаємозв'язках практично з усіма компонентами ЕЗ. Проте і концепції, і гіпотези, і теорії не виникають нізвідки. Спочатку, з моменту народження, вони цілком певним чином “вбудовані” до системи економічного та універсумного знань. Власне, саме еволюції цієї системи вони багато в чому зобов'язані своїми народженням і наступним розгортанням. На цьому фоні, в широкому знанневому контексті, зовсім не парадоксальний вигляд мають словосполучення “теоретична концепція”, “концептуальна теорія”, “емпірична гіпотеза”, “теоретична гіпотеза” та ін. (на рисунку 1 відповідні зв'язки подано лінією). Уся справа в тому, щоб позначений таким словосполученням філософсько-науковий аспект тієї чи іншої наукової конструкції був адекватним її змістовному наповненню.

Структура ЕЗ зовсім не вичерпується поданим на рисунку 1. *По-перше*, “за кадром” залишаються *якісні* особливості зв'язків. Чи є вони, наприклад, детерміністськими, імовірнісними, ієрархічними або синархічними, гетерархічними, анархічними? У науці описано також зв'язки генетичні, генераційні, автопоетичні, сукцесійні, симбіотичні, коеволюційні, комунікативні, конкурентні та ін. [14, с. 326–341]. *По-друге*, для структури ЕЗ притаманним є складний *мережевий* і багатовимірний характер, який неможливо відобразити на площині. У складі мережі — принаймні, *три корпуси* зв'язків: 1) внутрішні зв'язки ЕЗ і його складових; 2) зовнішні зв'язки ЕЗ і його складових; 3) змішані, похідні зв'язки.

Корпус *внутрішніх* зв'язків включає зв'язки: 1.1) внутріелементні (наприклад, між ТАО теоретичної схеми); 1.2) міжелементні внутрікомпонентні (між ОТСх і ФТСх); 1.3) міжкомпонентні внутріблокові (між емпіричним і теоретичним знаннями; між гносеологічним і аксіологічним компонентами); 1.4) міжблокові внутрівидові (такі зв'язки є характерними для знання не тільки наукового (наприклад, між формами його організації та рівнями), але й позанаукового (наприклад, між релігійним і народним), а також змішаного (між світоглядом і мистецтвом економіки)); 1.5) міжвидові (між науковим і позанауковим знаннями та їх складовими).

Рис. 1. Схема будови і структури Е3

Умовні позначення: К – концепція; Г – гіпотеза; Т – теорія; В – вчення; Ш – школа; ТЧ – течія; Н – напрям; КР – картина реальності; П – парадигма.

Корпус *зовнішніх* зв'язків охоплює велику кількість зв'язків ЕЗ і його складових з різними універсумними утвореннями – екологічними, економічними, соціальними, духовними, політичними. Наприклад, у полі зору науки перебувають вплив соціальної структури суспільства на умови, процес і результати наукової діяльності або вплив наукових розробок на політичні рішення та дії.

Корпус *змішаних* зв'язків представлено численними сполученнями внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Йдеться, наприклад, про зв'язки у “чотирикутнику” “економічні реалії – світогляд – картина економічної реальності – теорія” або у “трикутнику” “емпірія – соціальна структура – концепція” *.

До більших важливості та складності будови і структури ЕЗ, кожна його складова об'єктивно “вплетена” до зазначеної мережі, є одним з багатьох її вузлів і може бути *повноцінно* ідентифікованою тільки в цій якості. Йдеться не тільки про види, блоки і компоненти, але й про порівняно менш складні складові ЕЗ – такі, як аксіоми, закономірності, закони, ідеї, категорії, леми, об'єкт, предмет і т. п. Кожна з них, незалежно від належності до того чи іншого блока та (або) компонента ЕЗ, а також відповідно до обставин (мети і завдань дослідження, характеру об'єкта, що вивчається, якості доступних дослідницьких засобів і т. д.) може виступати *центральним вузлом* мережі або її частини (підмережі) і тим самим збагачувати свої сутнісні, “текстуальні” характеристики різними “контекстуальними” характеристиками, що визначаються актуалізованою підмережею. Інакше кажучи, залежно від актуалізованого мережевого контексту кожен вузол мережі (складова ЕЗ) набирає *широких змістів*, які розрізняються між собою. Отже, ідентифікація та характеристика, що претендує на достатню повноту, наприклад, такого вузла, як *теорія*, передбачає визначення і розгляд найбільш адекватних їй та адекватних одна одній 1) складових будови ЕЗ і 2) підмережі ЕЗ. Не претендуючи на таку повноту, звернемо увагу лише на деякі аспекти.

У корпусі *зовнішніх* зв'язків для вітчизняної науки традиційно актуальною є детермінація наукової діяльності та її результатів об'єктивними *соціально-економічними реаліями*. З цим важко сперечатись, оскільки в сучасних умовах інтереси різних соціальних груп багато в чому визначаються економічними процесами та, у свою чергу, диктують той чи інший спосіб мислення, формують соціальне “замовлення” на відповідні ідеї, концепції, теорії. Але саме “багато в чому”, а не “в усьому”. Чому, наприклад, батьківщиною методологічного індивідуалізму є Західна Європа, а не Південно-Східна Азія, а імперативи ісламської економіки не приживаються у католицько-протестантському світі? Специфіка культури тієї чи іншої світової цивілізації неминуче позначається на її економіці та відповідному ЕЗ. Правда, цей вплив – не стільки прямий, скільки опосередкований, адже у цивілізаційній культурі вербально-теоретичний шар зовсім не домінує. Необхідними “посередниками” виступають, принаймні, філософські основи культури, картина світу, а також етос науки.

За справедливим зауваженням В. Стьопіна, у процесі *філософської рефлексії* над універсальними культури вони перетворюються на особливі ідеальні (абстрактні) об'єкти, результатом мислених експериментів з якими може стати формування *принципово нових* категоріальних змістів і схем, здатних забезпечити досягнення

* Як бачимо, на рисунку 1 відображено лише деякі зв'язки з груп 1.2, 1.3, 1.4 і 1.5.

об’єктів принципово нової системної організації порівняно з тими, які освоює практика відповідної історичної епохи. Інакше кажучи, із “скарбнички” тисячолітньої культури філософія вилучає саме ті “діаманти”, які, будучи нею “огранованими”, обробленими, здатні відповісти на виклики сьогодення і майбутнього. Тим самим філософія ініціює пропедевтичний зв’язок з наукою і готує для неї своєрідну попередню програму поняттєвого апарату. Це — *по-перше*. *По-друге*, філософія “поставляє” науці обґрунтовуючі постулати, а також ідеї та принципи, що забезпечують евристику пошуку [4, с. 176–177, 190–192] і живлять методологічний потенціал науки. Тим самим цілеспрямовуються становлення та (або) перебудова і картин світу, і етосу науки [4, с. 176–177, 190–192]. Зрозуміло, останні не залишаються “в боргу” перед філософією. Окреслені зв’язки є детермінантами і пропедевтичними *в обох напрямках*, хоча, звичайно, їх каналами філософія одержує знаннявий продукт, який відрізняється від трансльованого нею.

Звернемо увагу на активний розвиток конструкта “картина світу (реальності)” як особливої форми організації (систематизації) знань. За критерієм досягнення (науково-позанаукового) і (або) пізнання (наукового) певної сфери універсуму (світу), як правило, виокремлюють *загальну* і *філософську* картини світу, в яких представлено узагальнений науково-позанауковий образ універсуму, а також *наукові* картини світу: 1) *загальнонаукову*, що формує цілісний образ Всесвіту, життя, суспільства і людини [4, с. 490]; 2) *природничонаукову*, що описує образ природи у космічному вимірі; 3) *суспільнонаукову*, що створює образ людського суспільства; 4) *дисциплінарні* (локальні) та *внутрідисциплінарні*, іманентні відповідним науковим дисциплінам. Нерідко дисциплінарні (внутрідисциплінарні) картини світу називають “картинами реальності”, маючи на увазі 1) об’єкт науки, який представляється ними, та 2) їх “родову” належність онтологічному компоненту базового блока будови теоретичного знання (див. рис. 1). З огляду на багатозначність і полісемію кунівського поняття “парадигма” [10, с. 102], може скластися враження про порівняльну змістовну бідність конструкта “картина світу”. Але це тільки враження. Будучи взятим у взаємозв’язках з іншими компонентами знання, він зовсім не програє конструкту “парадигма” у змістовності та помітно виграє в чіткості, визначеності, структурованості та операціональності.

Звичайно, нас цікавить, насамперед, КЕР. Її головний продукт — *цілісний образ економіки*, але не замкнутої та автаркічної, а суспільної та універсумної. Отже, якщо до КЕР не інкорпоровано відповідні компоненти передових (принаймні, загальнонаукової та суспільнонаукової) картин світу, а також суміжних дисциплінарних і внутрідисциплінарних онтологій, то вона не зможе якісно виконувати покладену на неї місію. Про що йдеться? *КЕР цілеспрямовує весь життєвий цикл теорії*. У категоріях класичної раціональності КЕР завжди *передую* теорії. І хоча сучасна постнекласика демонструє приклади виникнення теорій *до* формування адекватних спеціальних (дисциплінарних) картин світу (що є найбільш характерним для фізики та генетики), все ж ці нові теорії неминуче “живляться” тією картиною світу, що *передую* картині, яка ще не створена і тільки “пробуджується”. У будь-якому випадку генетичні зв’язки є дуже рельєфними. Аналізуючи КЕР, економіст-теоретик, принаймні, знаходить “цілинні” сфери предмета, формулює мету і програму досліджень, обирає методичний інструментарій і термінологію. Спільність і *образність* КЕР — родючий “грунт” для концепцій і гіпотез, необхід-

на умова формування ТАО і теоретичних схем. Тільки за допомогою зв'язків з КЕР теорія здобуває онтологічний статус [4, с. 124, 146, 149, 200] і дістає “дозвіл” на прикладні розробки. Сприймаючи теоретичні новації, КЕР збагачується ними, одночасно тестуючи їх же на відповідність образу мінливого об'єкта.

Заглиблюючись у вивчення КЕР, не можна забувати про її зв'язки із ЗНКС. З певною часткою умовності можна стверджувати, що трьома великими етапами еволюції науки — класичному, некласичному і постнекласичному — відповідають *однойменні* ЗНКС. Беручи до уваги їх детальну характеристику у філософсько-науковій літературі [5], обмежимося схематичною репрезентацією їх базових змістовних ознак (рис. 2). Як бачимо, у *класичній картині* образ світу є адекватним *простій системі* механічного типу, властивості якої як цілого повністю визначаються станом і властивостями її частин. Для такої системи притаманними є редуccionізм (і в тому числі — *зведеність* властивостей цілого до властивостей його частин); жорсткий детермінізм і причинність; домінуючі стаціонарність і лінійність; безсуб'єктність (у тому розумінні, що суб'єкт пізнання перебуває поза системою і, як правило, протистоїть їй). У *некласичній картині* світ представлено *складною саморегульованою системою* з рівневою організацією, з набором від'ємних і додатних зворотних зв'язків, а також з переважанням ознак холізму, суб'єктності, динамізму, нестійкості та стохастичності, м'якого детермінізму та імовірнісної причинності. *Постнекласична* ЗНКС відображає універсальну еволюцію *надскладної людинорозмірної самоорганізовуваної системи*, якій іманентними є самоорганізація на основі мережових взаємодій; самовідтворення і саморегуляція з фазовими переходами; відкритість і нелінійність; процесуальність і когерентність; кооперативні ефекти; суб'єктна об'єктність і (або) об'єктна суб'єктність актора.

Принципова особливість ЗНКС полягає в тому, що, співіснуючи відносно відособлено і тим самим розв'язуючи особливі пізнавальні задачі, кожна історично наступна ЗНКС одночасно включає попередню як особливу і відповідним чином перетворену складову. Отже, постнекласична ЗНКС є складною системою, інтегрованим цілим, властивості якого не вичерпуються властивостями її частин (класичної, некласичної та власне постнекласичної) *.

У ФЕН тенденції диференціації поки що не протистоїть рівна за потужністю і масштабами тенденція інтеграції знання, а тому жодна з основних внутрідисциплінарних онтологій, які співіснують (класична, неокласична та інституціональна КЕР **), не може претендувати на роль *інтегративної*. Звичайно, в їх взаємодіях не можна не бачити елементи діалектичного заперечення і кумулятивної наступності, проте останнім поки що далеко до шуканого домінування. Про це свідчить критична характеристика КЕР О. Ананьїним, а також класичної, нео-

* Йдеться не тільки про власне постнекласичні характеристики ЗНКС, але й про результати їх взаємодії з класичними і неокласичними. Зрештою, ці результати зовсім не є очевидними і чекають на своїх першовідкривачів.

** За змістом класична і неокласична КЕР дещо відрізняються від відомих виробничо-продуктової та поведінкової. Якщо врахувати, що класичній КЕР більшою мірою відповідає трудова теорія вартості, поведінковій — теорії граничної корисності та факторів виробництва, а класичній, неокласичній та інституціональній — вартісна, кориснісна і соціальна парадигми, то стає очевидною опора кейнсіанства і монетаризму переважно не на класичну або виробничо-продуктову КЕР, а на неокласичну, поведінкову. Оскільки ж у неоінституціоналізмі за допомогою неокласичного інструментарію аналізується саме інституціональна проблематика, остільки він більшою мірою відповідає не неокласичній КЕР, а інституціональній.

класичної, кейнсіанської та інституціональної теорій — Р. Грінбергом і О. Рубінштейном [15, с. 47–132]. Зазначена характеристика сама по собі (так само, як і її подальше використання) звільняє нас від перерахування змістовних ознак КЕР. Зауважимо лише, що *класична* КЕР являє собою образ об’єктно-суб’єктної економіки як переважно простої системи, *неокласична* — відповідно, саморегульованої ринкової економіки, а *інституціональна* — економіки як складної системи неформальних і формальних інститутів.

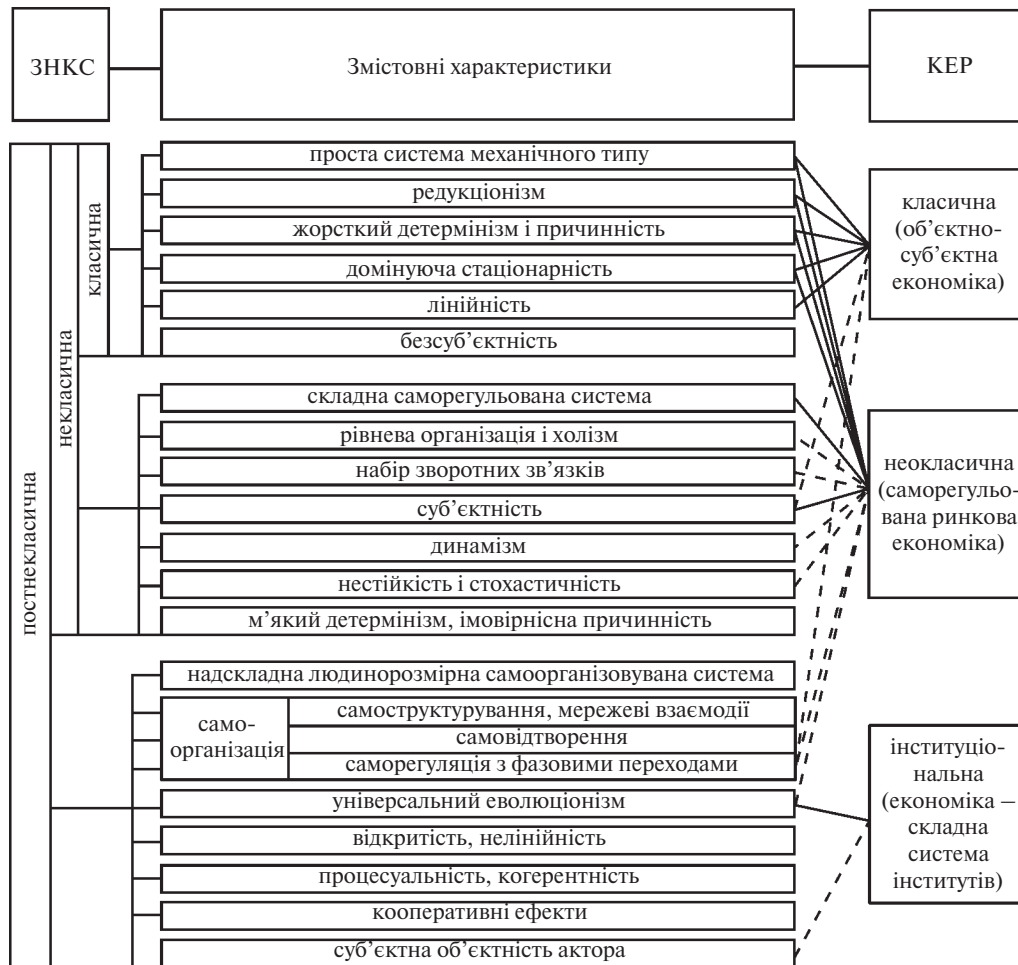

Рис. 2. Змістовні характеристики ЗНКС і КЕР

КЕР і відповідні їм наукові конструкції завжди зазнавали певного *цілеспрямовуючого впливу ЗНКС*, насамперед панівних — як незмінних законодавців наукової моди. Наприклад, відомі механіцизм, редукціонізм, монізм, жорсткий детермінізм, стаціонарність, позаперебування суб’єкта класична КЕР сприйняла від класичної ЗНКС (на рисунку 2 такий домінуючий вплив позначено неперервною лінією). Некласична ЗНКС, яка ще тільки зароджується, передала класичній КЕР важливі, хоча й керовані, не домінуючі для неї якості суб’єктності та саморегульованості (див. пунктир на рисунку 2) *. Суб’єктність, саморегульованість, від’ємні

* Пунктиром з точкою на рисунку 2 позначено ті змістовні характеристики ЗНКС, які лише частково інкорпоровано КЕР.

зворотні зв'язки (більшою мірою), динамізм і нестійкість (меншою мірою) неокласичної економічної реальності кореспондують з відповідними ознаками неокласичної ЗНКС.

Визнаючи переважно *керований* статус ФЕН у її методологічних взаємозв'язках з природничими науками, слід підкреслити, що вона ніколи не задовольнялася роллю простого *реципієнта*. Так, маючи справу з людською діяльністю, яка перетворює натуральну природу і створює альтернативну штучну природу, ФЕН з самого початку не могла бути ортодоксальною такою самою мірою, як, наприклад, класична механіка І. Ньютона. У жорсткі класичні рамки явно не вписувалися марксистська теза про зміну самої людини у процесі її впливу на природу, послідовний суб'єктивізм австрійської школи, дуалізм і додатковість теорії ціни А. Маршалла, історизм та еволюціонізм німецької історичної школи і вчення К. Маркса. Економісти-теоретики не без гордості можуть вважати ці та ряд інших розробок своїх великих попередників і вчителів *провісниками* неокласичної ЗНКС. Не можна також недооцінювати вплив на формування сучасного універсального (глобального) еволюціонізму філософсько-господарських новацій С. Булгакова, теорії великих циклів кон'юнктури М. Кондратьєва, теорії економічного розвитку Й. Шумпетера, серії наукових розробок мегатрендів і епох еволюції людства Д. Белла, Дж.К. Гелбрейта, У. Ростоу, Е. Тоффлера та інших.

Відповідно до філософсько-наукових стандартів, картина світу повинна вводитися *корелятивно ідеалам і нормам науки* (ІНН) як базовим імперативам наукового етосу, які дістають у картині світу свою реалізацію та конкретне втілення. Це є вірним щодо всіх *рівнів* змісту відомих видів ІНН: опису і пояснення, доказовості, обґрунтування та організації знань. Узяти, наприклад, ідеали наукового *пояснення*. Висловлювання, що описують картину світу, являють собою *принципи*, спираючись на які, дослідник будує пояснення явищ. ІНН регулюють становлення дисциплінарних онтологій, а також цілеспрямовують їх синтез у ЗНКС, в якій, як правило, універсалізуються ідеали опису і пояснення лідируючих галузей науки [4, с. 169–170]. Звичайно, цим місія ІНН не вичерпується. Будучи *інститутами* наукової діяльності, вони покликані *впорядковувати* рух усіх її складових (у тому числі і наукових конструкцій). Наприклад, на етапі *народження* і перших кроків *становлення* теорії пріоритетним є алгоритмізуючий, регламентуючий і каталізуючий вплив зазначених інститутів на процес дослідження. У подальших *розвитку* та *розгортанні* теорії важливою є обмежувальна і коригуюча роль цих інститутів. Вони ж багато в чому є “відповідальними” за фіксацію і легітимацію одержаних теоретичних результатів, тим самим відкриваючи перед ними перспективи трансформації у прикладне знання. Але ІНН не є догматами віри. Процес дослідження, раз розпочатий завдяки їх впорядкувальному впливу, рано чи пізно набирає власної логіки руху, нерідко виходить за початково задані межі об'єкта і пред'являє нові вимоги до ІНН. Якщо ІНН не можуть дати своєчасну і гідну відповідь на отриманий виклик, вчений змушений їх перебудовувати або звертатися до інших ідеалів і норм, запозичених з інших галузей знання і (або) вперше відкритих [4, с. 162–177].

У зв'язку з окресленим історичним характером ІНН важливо розуміти їх співвіднесеність з етапами розвитку науки, що відповідають ЗНКС і КЕР. Класична, неокласична і постнеокласична наука несе на собі печатку культури, світо-

глядних настанов і цінностей, філософських ідей відповідної епохи, а іманентні цим етапам ЗНКС вводяться корелятивно домінуючим ІНН. Природним чином ІНН як *інститути науки* впорядковують* еволюцію та взаємодію КЕР. На рисунку 3 представлено ІНН, найбільш характерні для класичної, неокласичної, постнеокласичної науки і відповідних ЗНКС, а також проекцію деяких з них на класичну, неокласичну, інституціональну та інтегративну КЕР. Так, у становленні та розвитку *класичної* КЕР важливу роль відіграли іманентні класичній науці та ЗНКС: а) *епістемологічні основи* — спостереження та експериментування з об'єктами, “позаперебування” суб'єкта пізнання, тобто його дистанціювання від об'єкта; б) *ідеали та норми*: 1б) описи і пояснення виключно характеристик об'єкта з використанням математичного апарату; 2б) доказовості та обґрунтованості знань — очевидність, наочність, підтвердження досвідом; в) *принципи* монізму і редукціонізму; г) кореспондентський підхід до *істини*. *Неокласичною* КЕР “на озброєння” взято діяльнісну природу пізнання, настанови на включеність суб'єкта пізнання до складу об'єкта, точність і несуперечливість пізнання, принципи невизначеності та додатковості, прагматичний підхід до істини та ін. Сучасна ФЕН має бути сприйнятливою до ІНН, які відповідають духу часу і з якими кореспондують *інституціональна* та *інтегративна* КЕР.

Результатом рефлексії над основами науки (філософськими основами, картиною світу, ідеалами і нормами), а також існуючими теоретичними уявленнями про об'єкт є аксіоматика, передумови і рамки дослідження, перелік “інших рівних умов”, конкретизація об'єкта і предмета. Зазначена рефлексія супроводжує весь життєвий цикл дослідження і виражається в тому числі у взаємному відображенні основ науки і процесу, а також результатів дослідження. Проте сама рефлексія є всього лише частиною ще складнішої взаємодії, з одного боку, саморуху наукової думки, детермінованого, насамперед, внутрішніми причинами, а з другого — складових (елементів і компонентів) ЕЗ, екзогенних економічних, соціальних і політичних реалій. Очевидною є неможливість зображення такої масштабної картини навіть у серії монографій. Тому обмежимося “ескізами” її фрагментів, які мають безпосереднє відношення до *генези* теорії.

Про генезу ЕЗ

За справедливим зауваженням В. Стюпіна, проблема генези теорії та її поняттєвого апарату постає, насамперед, як проблема *генези теоретичних схем*. Спочатку вони створюються як *гіпотези*, а потім обґрунтовуються досвідом [4, с. 492]. Як правило, гіпотезі передуює провідна ідея, або *концепція* — “зародок” майбутньої теорії, яка ще не народилася. Гіпотеза є складнішою від концепції в тому розумінні, що представляє первинну пояснювальну схему досліджуваного об'єкта, в якій поєднуються наукові та позанаукові елементи і яка в одній або декількох послідовно паралельних варіантах передуює теоретичній схемі. *Побудова* гіпотези може здійснюватися двома основними *способами*. *По-перше* — у процесі мислительного теоретичного опрацювання емпіричних схем, виокремлення в них сутнісних абстрактних об'єктів та їх зв'язків. Цей шлях є характерним для ранньої стадії розвитку науки. На пізній стадії він використовується у випадках залучення до сфери наукових інтересів тих нових об'єктів, для теоретичного освоєння яких ще не вироблено достатніх засобів [4, с. 214–220].

---

* У прийнятому тут широкому значенні впорядкування включає цілеспрямовання, обмеження, регламентацію, мотивацію, трансляцію, комунікацію, легітимацію та деякі інші елементи.

По-друге – шляхом перенесення абстрактних об'єктів з інших компонентів теоретичного знання до нової “мережі відносин” і встановлення їх зв'язків з уже наявними абстрактними об'єктами *. Такий спосіб є характерним для розвинутої науки і може реалізуватися за рахунок 1) змістовних операцій з ТАО; 2) висування математичних гіпотез. У цьому випадку разом з гіпотетичними рівняннями неявно вводиться і гіпотетична схема (модель), яка забезпечує попередню інтерпретацію рівнянь [4, с. 492]. Як правило, реальні наукові дослідження демонструють різні варіанти сполучення зазначених способів побудови гіпотетичних теоретичних схем (ГТСх).

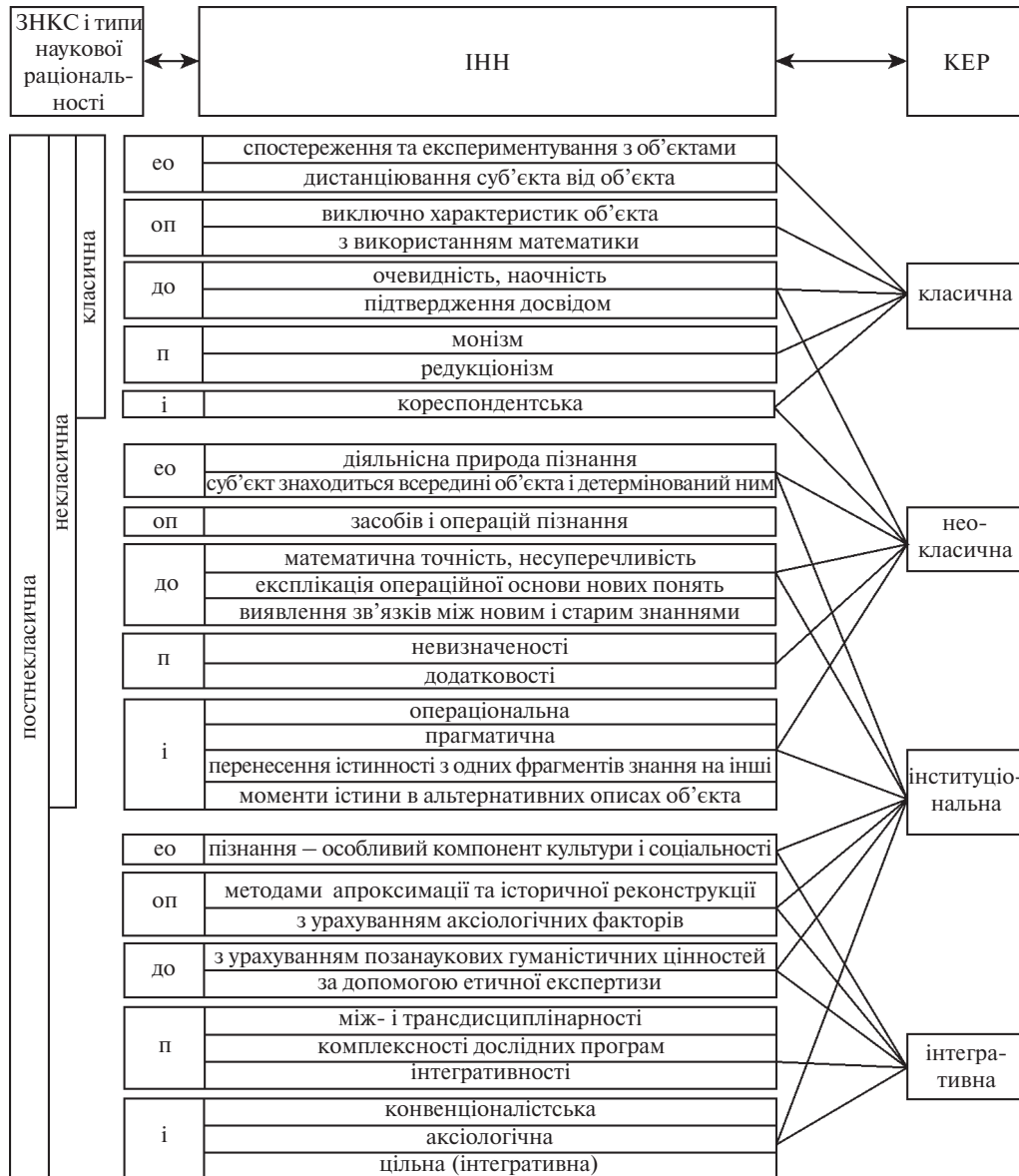

Рис. 3. INN у їх відповідності ZNKS і KEP

Умовні позначення: ео – епістемологічна основа INN; оп – INN опису і пояснення; до – INN доказовості та обґрунтованості; п – принципи побудови та організації знань; і – істина.

* “У новій системі відносин абстрактні об'єкти наділяються новими ознаками, і це приводить до появи в гіпотетичній моделі нового змісту, який може відповідати ще не дослідженим зв'язкам і відносинам предметної сфери, для опису і пояснення якої призначається пропонована гіпотеза” [4, с. 346]. Це теоретичне “походження” гіпотетичної схеми дозволяє іменувати її “теоретичною”.

Обґрунтування ГТСх передбачає доведення того, що вона є абстрактним зображенням об’єкта, що вивчається. Як правило, ГТСх вважається обґрунтованою, якщо виведені в її рамках передбачення ЕАО і ЕАСх *відповідають* таким, одержаним на базі реальних експериментів. Але як добитися подібної відповідності? Для нас важливими є такі *аспекти* цієї дуже складної проблеми.

Перший. Результати *безпосереднього* порівняння ГТСх з емпіричними прикладами, як правило, не є однозначними: одні приклади можуть її підтверджувати, а інші — спростовувати. І справа тут не у ГТСх самій по собі, а в ігноруванні послідовних етапів наближення до неї від вихідної емпірики. На думку С. Лебедева, “оскільки теорія перевіряється на досвіді завжди не сама по собі, а тільки разом з приєднуваною до неї певною емпіричною інтерпретацією, то ні згода цієї системи з даними емпіричного досвіду, ні суперечність їм не здатна однозначно ні підтвердити, ні спростувати теорію саму по собі” [6, с. 69]. З цим можна погодитися тільки у випадку *невідповідності* проміжних інтерпретаційних схем послідовним теоретико-емпіричним схемам, які відображають сходження від сутності до її форм, які представляються емпірією.

Другий. Необхідним засобом досягнення шуканої відповідності та підтвердження істинності ГТСх слугує *метод її конструктивного обґрунтування*. Йдеться про поняттєву діяльність дослідника, про серію мислених експериментів, у процесі яких ГТСх та її об’єкти адаптуються * за допомогою ЕАО і ЕАСх до реального об’єкта та його складових. Якщо не всі абстрактні об’єкти ГТСх пройшли процедуру адаптації, то неминучими є *парадоксальні* дослідницькі ситуації — такі, як взаємовиключність різних ознак одного й того самого абстрактного об’єкта; гетерофобія різних абстрактних об’єктів; логічна суперечливість різних взаємозв’язаних гіпотетичних і (або) теоретичних суджень. Наявність таких парадоксів свідчить про неадекватність теоретичної схеми будови та структури об’єкта, що вивчається, і про необхідність її перебудови з наступною адаптацією [4, с. 237–239, 492]. Не менш складними є *процедури обґрунтування математичної гіпотези*, відпрацьовані у *некласичній* науці. Основні з них: 1) експлікація гіпотетичної моделі, що вводиться початково з новими рівняннями, запозиченими з іншої, близької сфери; 2) відображення цієї моделі на об’єкт, який вивчається; 3) порівняння системи “рівняння плюс гіпотетична модель” з ЕАО та ЕАСх; 4) перебудова моделі у випадку їх розузгодження; 5) конструктивне обґрунтування нової моделі; 6) нове порівняння системи “рівняння плюс його нова інтерпретація” з емпіричними даними [4, с. 285–286]. Звичайно, не виключено адаптаційні зміни й самого рівняння.

Третій. В ЕТЗ для обґрунтування ГТСх доцільним є використання *прикладних схем та об’єктів*. Ефективна ПАСх, яка забезпечує адекватну реалізацію закладених у теоретичній схемі можливостей зміни досліджуваного об’єкта в тому числі за допомогою свідомої діяльності, є додатковим свідченням істинності ГТСх.

Четвертий. Відповідно до стандартів постнекласичної науки, що претендує на вивчення надскладних людинорозмірних систем, окреслені вище процедури й засоби обґрунтування ГТСх є необхідними, але *недостатніми*. Достатність обґрунтування істинності теоретичного знання передбачає *рефлексію над його ставлен-*

---

* У процесі такої адаптації використовується в тому числі і процедура виводимості одних тверджень з інших, істинність яких уже доведено [4, с. 30].

ням не тільки до об'єкта, що вивчається, результатів його практичного застосування, політичних реалій, але й до засобів і операцій наукової діяльності, соціальних мереж, у тому числі комунікацій у науковому співтоваристві, гуманістичних цінностей, а також до інших складових і зв'язків ЕЗ, які відповідають змісту та характеру дослідження. Зрозуміло, з причини надзвичайної складності такої рефлексії та слабкої розробленості її інструментарію реально досяжним є “не зовсім повне” обґрунтування ГТСх. Але саме обґрунтування залишається обов'язковим, а його процедури, засоби та інструменти мають бути відібрані відповідно до цілей та умов даного конкретного пізнавального процесу.

У реальному пізнавальному процесі *висування і обґрунтування ГТСх співіснують і взаємодіють*, з огляду на що для обґрунтування однієї ГТСх потрібне висування другої. До того ж на тому чи іншому етапі оперування ГТСх нерідко виявляється, що нею не асимільовано необхідний емпіричний матеріал. Тоді відбувається повернення до вихідного емпіричного “пункта”, ГТСх переглядається за рахунок трансформації наявних абстрактних об'єктів і (або) введення нових і знову обґрунтовується. Цей *рух між теоретичним та емпіричним рівнями* ЕЗ, коли рефлексія над ГТСх змінюється рухом від неї до ЕАСх, а потім — від останньої до першої, здійснюється доти, доки ГТСх не перетвориться на теоретичну схему [4, с. 242]. Проте слід визнати, що з різних причин (насамперед, з огляду на складність процедури обґрунтування) цей кінцевий пункт не завжди є досяжним, а тому вчепним нерідко доводиться миритися з наповненням теорій не “чистими” ТАО і ТАСх, а з “домішкою” гіпотетичних елементів, тобто з реальним існуванням *теоретико-гіпотетичних* абстрактних об'єктів і схем, причому не тільки окремих, але й фундаментальних. Для чіткості констатуємо: у ГТСх безумовно домінує гіпотетична складова, а в теоретико-гіпотетичній абстрактній схемі — теоретична.

Напевно не здасться дивним, що гіпотетичні елементи відіграють важливу роль у *розгортанні* теорії, яке включає не тільки розглянутий вище рух від ОТСх до ФТСх і у зворотному напрямку *, перехід від ФТСх до ОТСх більшої міри конкретизації ** аж до ПАСх, але й *експансію* теорії за *межі об'єкта*, що вивчається нею, розширення сфери її прикладання. Йдеться про претензії теорії на адекватний опис і пояснення не тільки “рідного” об'єкта, що *розвивається*, але й цього об'єкта у взаємозв'язку з іншими, а також цих останніх. Така експансія вимагає вдосконалення і перебудови існуючих ОТСх і побудови нових —

* “Побудова розвинутої теорії здійснюється як поетапний синтез і узагальнення окремих теоретичних схем і законів. У кожному новому кроці цього узагальнення перевіряється збереження колишнього конструктивного змісту, що автоматично вводить зразки редукції узагальнюючої теоретичної схеми до окремих. На заключному етапі теоретичного синтезу, коли створюється фундаментальна теоретична схема і формуються базисні закони теорії, перевірка їх конструктивного змісту здійснюється як побудова на основі одержаної фундаментальної теоретичної схеми всіх асимільованих нею окремих теоретичних схем. У результаті виникають парадигмальні зразки розв'язання теоретичних задач. Наступний розвиток теорії та розширення сфери її прикладання включає до її складу нові зразки. Але базисними залишаються ті, які виникли у процесі становлення теорії” [4, с. 492–493].

** “Розгортання теорії передбачає побудову нових рівнів і шарів змісту теорії на основі конкретизації теоретичного знання про реальний предмет. Це пов'язано з включенням до складу теорії нових припущень, з побудовою більш змістовних ідеалізованих об'єктів... У підсумку конкретизація теорії приводить її до розвитку в систему взаємозв'язаних теорій, об'єднаних ідеалізованим об'єктом, який лежить у її основі” [11, с. 650].

“дочірніх” і “внучатих”, але своєю природною межею має потенції, закладені у ФТСх теорії, в її вихідних передумовах і в адекватній їй КЕР. Гіпотетичні “домішки” надають теоретичним схемам певної пластичності, розширюють адаптаційні можливості теорії, формують канали руху наукової думки до нового теоретичного простору. Відмова від даної теорії відбувається разом з вичерпанням зазначених потенцій і безпосередньо пов’язаних з ними пояснювально-передбачувальних можливостей і парадигмальних зразків. Еволюційний етап руху теорії завершується, і вона вступає в режим біфуркації: або її ФТСх буде *революціонізовано* (тобто якісно перебудовано відповідно до імперативів нових реалій), і вона продовжить свій життєвий цикл, нехай навіть у новій якості, або вона стане надбанням історії.

Як правило, у філософії науки увага акцентується на *революціях загальнонаукового* та (або) *дисциплінарного масштабу*, які пов’язуються з перебудовою відповідних філософських основ, картини світу та ІНН. Виокремлюються два основних *типи* революцій. Революції *першого* типу, описані Т. Куном, характеризуються аномаліями та кризами, що викликаються експансією науки до нових предметних сфер (наприклад, становлення теорій відносності та квантової механіки). Революції *другого* типу можуть виникати без аномалій і криз, за рахунок міждисциплінарних взаємодій і “парадигмальних щеплень” — трансляції з однієї науки до іншої різних елементів дисциплінарних онтологій, ідеалів і норм, філософських основ, що стимулює переформулювання колишніх завдань наукової дисципліни, постановку нових проблем і застосування нових засобів їх розв’язання (наприклад, обмінні процеси між кібернетикою, біологією та лінгвістикою) [4, с. 493].

Проте, поряд з революціями *глобальними* — загальнонауковими і дисциплінарними, відбуваються також революції *локальні*, які викликають кардинальні зміни в окремих елементах і (або) компонентах блоків будови ЕЗ і (або) їх взаємозв’язках. Такі революції нечасто стають самостійним об’єктом *філософсько-наукового* вивчення (наприклад, кейнсіанська революція). Тим часом вони є невід’ємною, самоцінною і дуже важливою складовою загального потоку революційно-еволюційних змін науки. Навряд чи глобальні революції є здійсненими без накопичення певної “критичної маси” локальних, хоча окремі локальні революції не завжди супроводжуються глобальними. Слід визнати, що осмислення діалектики описаних революцій, їх типології (зрештою, як і загальної проблематики будови, структури та еволюції ЕТЗ) усе ще відстає від темпів розвитку самого ЕТЗ і чекає на своїх дослідників.

Отже, найближчий розгляд виявляє дуже складну будову, структуру і генезу ЕТЗ. Звичайно, ступінь його складності розглянутим не вичерпується. Але ця складність зовсім не лякає, а надихає тих, хто прекрасно розуміє: щоб ФЕН гідно відповідати на нові виклики, *складність її внутрішньої самоорганізації має бути відповідною*, тобто, принаймні, не поступатися перед *складністю об’єкта, що вивчається* нею.

Список використаної літератури

1. Урманцев Ю.А. О формах постижения бытия // Вопросы философии. — 1993. — № 4. — С. 95–103.
2. Тарасевич В.Н. Апология экуники (об экономическом научном и универсумном знании) // Экономическая теория. — 2011. — № 11. — С. 5–20.

3. Касавин И.Т. Междисциплинарное исследование: к понятию и типологии // Вопросы философии. — 2010. — № 4. — С. 61–73.
4. Степин В.С. Теоретическое знание [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.philosophy.ru/library/stepin.
5. Степин В.С. Научная рациональность в техногенной культуре: типы и историческая эволюция // Вопросы философии. — 2012. — № 5. — С. 18–25.
6. Лебедев С.А. Уровни научного знания // Вопросы философии. — 2010. — № 1. — С. 62–75.
7. Ленин В.И. Философские тетради / Полн. собр. соч. — Т. 29.
8. Спиркин А.Г. Основы философии : учеб. пособ. для вузов. — М. : Политиздат, 1988. — 592 с.
9. Экономика как искусство: методологические вопросы применения экономической теории в прикладных социально-экономических исследованиях ; [отв. ред. О.И. Ананьин]. — М. : Наука, 2008. — 255 с.
10. Ракитов А.И. Синтагматическая революция (50 лет спустя) // Вопросы философии. — 2012. — № 7. — С. 100–109.
11. Философский энциклопедический словарь. — М. : Советская энциклопедия, 1989. — 815 с.
12. Історія економічних учень : підручник ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2004. — 1300 с.
13. Кун Т. Структура научных революций. — М. : АСТ, 2003. — 605 с.
14. Тарасевич В.Н. Экуника: гипотезы и опыты. — М. : ТЕИС, 2008. — 565 с.
15. Гринберг Р.С., Рубинштейн А.Я. Основания смешанной экономики. Экономическая социодинамика. — М. : ИЭ РАН, 2008. — 540 с.

References

1. Urmantsev Yu.A. *O formakh postizheniya bytiya* [On the forms of comprehension of the reality]. *Voprosy Filosofii — Philosophical Questions*, 1993, No. 4, pp. 95–103 [in Russian].
2. Tarasevich V.N. *Apologiya ekuniki (ob ekonomicheskoy nauchnoy i universumnoy znaniy)* [Ecunics apology (on the economic scientific and universumical knowledge)]. *Ekonomicheskaya Teoriya — Economic Theory*, 2011, No. 11, pp. 5–20 [in Russian].
3. Kasavin I.T. *Mezhdistsiplinarnoe issledovanie: k ponyatiyu i tipologii* [Interdisciplinary study: to the notion and the typology]. *Voprosy Filosofii — Philosophical Questions*, 2010, No. 4, pp. 61–73 [in Russian].
4. Stepin V.S. *Teoreticheskoe znanie* [Theoretical knowledge], available at: www.philosophy.ru/library/stepin [in Russian].
5. Stepin V.S. *Nauchnaya ratsional'nost' v tekhnogennoy kul'ture: tipy i istoricheskaya evolutsiya* [Scientific rationality in a technogenous culture: types and historical evolution]. *Voprosy Filosofii — Philosophical Questions*, 2012, No. 5, pp. 18–25 [in Russian].
6. Lebedev S.A. *Urovni nauchnogo znaniya* [Levels of scientific knowledge]. *Voprosy Filosofii — Philosophical Questions*, 2010, No. 1, pp. 62–75 [in Russian].
7. Lenin V.I. *Filosofskie Tetradi, v: Polnoe Sobranie Sochinenii* [Philosophical Notebooks, in: Complete Collection of works]. Moscow, Polit. Liter., 1960, Vol. 29 [in Russian].
8. Spirkin A.G. *Osnovy Filosofii* [Foundations of Philosophy]. Moscow, Politizdat, 1988 [in Russian].

9. *Ekonomika kak Iskusstvo: Metodologicheskie Voprosy Primeneniya Ekonomicheskoi Teorii v Prikladnykh Sotsial'no-Ekonomicheskikh Issledovaniyakh*, otv. red. O.I. Anan'in [Economics as Art: Methodological Questions of Applications of the Economic Theory in Applied Socio-Economic Studies], edited by O.I. Anan'in. Moscow, Nauka, 2008 [in Russian].
10. Rakitov A.I. *Sintagmaticheskaya revolyutsiya (50 let spustya)* [Syntagmatic revolution (in five decades)]. *Voprosy Filosofii – Philosophical Questions*, 2012, No. 7, pp. 100–109 [in Russian].
11. *Filosofskii Entsiklopedicheskii Slovar'* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Moscow, Sovet. Entsiklop., 1989 [in Russian].
12. *Istoriya Ekonomichnykh Uchen'*, za red. V.D. Bazylevycha [History of Economic Doctrines], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2004 [in Ukrainian].
13. Kuhn T. *Struktura Nauchnykh Revolyutsii* [The Structure of Scientific Revolutions]. Moscow, AST, 2003 [in Russian].
14. Tarasevich V.N. *Ekunika: Gipotezy i Opyty* [Ecunics: Hypotheses and Experiments]. Moscow, TEIS, 2008 [in Russian].
15. Grinberg R.S., Rubinshtein A.Ya. *Osnovaniya Smeshannoi Ekonomiki. Ekonomicheskaya Sotsiodinamika* [Foundations of a Mixed Economy. Economic Sociodynamics]. Moscow, IE RAS, 2008 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 22 липня 2013 р.
